

Study of the Various themes of Protest Literature in Poems Abdul Karim Al-Karami and Aref Qazvini

Zahra Nadali¹

Received: 05/12/2021

Accepted: 02/09/2022

Abstract

Due to their common religion, close beliefs and common socio-political experiences, such as colonialism and occupation, the two countries, Iran and Palestine, have been of great importance to domestic and foreign colonialists throughout their political history. Meanwhile, poets, as literary leaders and relying on their social mission, have played a prominent role in fertilizing the revolutionary spirit of the people and dismantling the reins of oppression and injustice. One of the leading figures in the mission in these two countries is Abdul Karim al-Karami and Aref Qazvini, who were able to stand up to the conspiracies of the enemies with their eloquent and striking poems. And keep the spirit of awakening and resurrection alive and protest in the people. In the present study, using descriptive-analytical method and relying on the American School of Comparative Literature, to study some of the topics in the literature of protest, such as; Invitation to unite and fight against internal tyranny, anti-colonialism, protest against patriots and mercenaries and we were able to prove their effective role in Iranian and Palestinian literature in this regard.

Keywords: *Protest literature, protest poetry of Abdul Karim al-Karami, protest poetry of Aref Qazvini, comparative Persian and Arabic literature.*

¹ Corresponding author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran;

<https://orcid.org/0000-0003-0174-6018>;

Email: zh_nadali@pnu.ac.ir

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms

Extended Abstract

1. Introduction

The two countries of Iran and Palestine have shared a common destiny, and foreigners and Western countries have always coveted these two countries. Over the past centuries, as unprecedented developments occurred in the world arena, the intellectuals of these societies gradually sought to criticize the political situation prevailing in these countries and the social conditions of the people, and they chose the field of literature as their playground, and they expressed the anger resulting from the trampling of ethnic and national dignity by protesting the conditions of society in the form of literature, and they used it as a dynamic and effective weapon in the activities of society, and of course, it was influenced by political, social, cultural and economic trends. (Parnian, 2017: 28)

Some of the prominent critical poets of Palestine and Iran are Abdul Karim Al-Karami and Aref Qazvini. Their country has been under colonialism and war for years, and they have tried to speak of patriotism, resistance, and protest against oppression, unity, and struggle through their poems, and with their epic expressions, they have always tried to liberate their oppressed and occupied society from that unfortunate situation. Hence, their poems became the language of the suffering people of their land; a language whose loud resonance can still be heard today. The extensive use of national and patriotic themes in their poems has made them the prominent national poets of their time.

Research questions:

1. What are the most important common themes of protest literature in the poems of the two poets?
2. To what extent have the socio-political situations of Palestine and Iran influenced the language of the two poets?
3. To what extent have the lifestyles of the two poets influenced the way they express protest and criticize social issues?

2. Literature Review

2.1. Research necessity and importance:

The works created by Iranian and Palestinian poets and writers are not small in volume, but there is much room for discussion and reflection on the extent to which these works have succeeded in dispelling the ambiguity of these events, dispelling doubts, narratives and recording

epics, and depicting and perpetuating these amazing historical events. The common religion, close beliefs and convictions, and common experiences such as (colonization, occupation of the homeland, war and defense and deprivation, etc.) in the history of the two nations, as well as their inextricable link, demonstrate the necessity of examining and comparative analysis of the issue of protest literature in the field of these two languages.

2.2. Research findings

1. Abdul Karim Al-Karami and Aref Qazvini are both socially sensitive poets, and their poetry accurately reflects the socio-political conditions of their time.
2. By carefully examining and comparing the socio-political conditions of Iran and Palestine, Abdul Karim Al-Karami and Aref Qazvini can be considered leaders of the intellectual revolution of their time.
3. Careful consideration of their poems shows that they have succeeded in accurately portraying society and politics due to their honest feelings, and by creating unique poems, they have taken a special place in the literature of struggle and protest.

3. Methodology

Considering this issue, this research aims to identify and analyze the most important themes of the protest literature of these two nations through their poems, while familiarizing with the intellectual and personal aspects of the two poets, by using a descriptive-analytical method and relying on the American comparative school - unlike the French school that believes that two literary works can be compared without any exchange between the two authors.

4. Results

By examining what has been said, we can conclude as follows:

1. Abdul Karim Al-Karami and Aref Qazvini are both pioneers of protest literature in Arabic and Persian poetry. Some common protest themes in the poems of these two poets include: protest against colonialists and rulers, the lack of unity of the people, and protest against traitors and mercenaries.
2. Both poets have used a simple, uncomplicated language, far from dogma; in such a way that sometimes their poetry has come close to sermons and slogans.

3. Sloganism is one of the most important harms and plagues of protest poetry. This sometimes takes away the poetic atmosphere from their poems and reduces them to the level of political statements.

4. Both poets love their homeland and motherland with a deep feeling, which is being destroyed under the onslaught of the enemy. The images that both poets present of the homeland indicate the depth of their love for the homeland; A homeland that poets always hope will one day regain its prosperity and freedom.

5. The language of Arif's criticism of the kings and rulers of his time is more explicit and serious than that of Abdul Karim, and thus plays a significant role in advancing the socio-political goals of society.

References

- Ajoudani, Masha'Allah. (2003). *Either Death or Revival*, (a notebook on Constitutional Poetry and Literature), Tehran: Akhtaran.
- Pourmumtaz, Ali Reza. (2009). *Comprehensive Printing and Publishing*, Tehran: Cultural Exhibitions Foundation.
- Jamal-eddin, Mohammad Saeed. (2007). *Comparative Research Literature in Arabic and Persian Literature*, translated by Saeed Hessampour and Hossein Kiani, Shiraz: Shiraz University.
- Davari, Parisa and Abu Torabi, Ali. (2017). "Anti-colonialism in the Poems of Aref Qazvini", *Scientific Research Quarterly of History*, Year 12, Issue 47. pp. 29-58.
- Darvish, Mahmoud. (1971). *Something About Homeland*, Beirut: Dar al-Odeh, First Edition.
- Rahimi, Nasser. (2013). *Homeland in the Poems of Aref Qazvini*, Master's Thesis, Semnan: Semnan University.
- Sepanloo, Mohammad Ali. (2010). *Four Poets of Freedom*, Tehran: Negah.
- Sabour, Dariush. (2003). *On the Infinite, the Infinite*, Volume Two, Tehran: Sokhan.
- Tlass, Emad Mustafa. (1985). *Poet and Poem*, Damascus: Tlass for Studies, Publishing and Translation, 2nd edition.
- Atwat, Muhammad Abdullah. (1998). *National Trends in Contemporary Palestinian Poetry from 1918 to 1968*, Beirut: Dar Al-Afaq Al-Jadeedah.
- Fatehinejad, Enayatullah and Mujahid, Mukhtar. (2015). "Investigating the Child Theme in the Poetry of Abdul Karim Al-Karami", *Literary Criticism Studies Quarterly*, Vol. 40. pp. 25-49.
- Al-Far, Mustafa Muhammad. (1985). *The poet Abdul Karim Al-Karami, Literary and Human*, Beirut: Al-Arabiya Foundation for Studies and Publishing.
- Al-Oudat, Yaqoob. (1987). *I am the knowledge of thought and literature in Palestine*, Amman: Association of printing workers, second edition.

- Qazvini, Arif. (1390). Diwan collection of works, edited by: Mohammad Ali Sepanlou and Mehdi Akhot, Tehran: Negah.
- Al-Karami, Abdul Karim. (1973). Al-Sheikh Saeed al-Karami, Sirte al-Alamiya wal-Siyasiya, Damascus: Al-Mattaba Al-Taawuniya.
- Al-Karami, Abdul Karim. (1989). Diwan Abisalmi, Beirut: Dar al-Awda.
- Malekzadeh, Mehdi. (1383). The history of Iran's constitutional revolution. Tehran: Sokhn.
- Noormohammadi, Mehdi. (1378). Aref Naghmesarai National Iran, Tehran: Obaidzakani.
- Yaqoub, Emil Badi. (2004), Mujajm of poets since the beginning of the Renaissance era, Beirut: Dar Sader, first edition.

فصلنامه

سال ۲۱، شماره ۸۴، تابستان ۱۴۰۳، ص ۱۳۱-۱۵۲

مقاله پژوهشی

DOI: 80<https://doi.org/10.2634/Lire.21.84.131>

واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیات اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکرمی و عارف قزوینی

دکتر زهرا نادعلی^۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۹/۱۴ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۶/۱۴

چکیده

عبدالکریم الکرمی و عارف قزوینی دو شاعری هستند که با اشعار خطابی و کوبنده خود بخوبی توانستند در برابر توطئه‌های دشمنان بایستند و روح بیداری و اعتراض را در مردم بدمند. در این جستار ادبی با روش توصیفی-تحلیلی و تکیه بر دیوان هر دو شاعر و با اصول مکتب امریکایی، اشتراکات و افتراقات شعر الکرمی و قزوینی تطبیق شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اشعار اعتراضی این دو شاعر غالباً در دو جهت سیاسی و اجتماعی بوده است. البته زبان انتقاد عارف از شاهان و حاکمان زمان خود صریحتر و جدی‌تر از زبان عبدالکریم است. شایان ذکر است برخی از درونمایه‌های مشترک اعتراضی بین دو شاعر، اعتراض علیه اشغالگران و استعمارگران و حاکمان، عدم اتحاد مردم و اعتراض علیه وطن فروشان است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات اعتراض، شعر اعتراضی عبدالکریم الکرمی، شعر اعتراضی عارف قزوینی، ادبیات تطبیقی فارسی و عربی

۱۳۱

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۱، شماره ۸۴، تابستان ۱۴۰۳

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. نویسنده مسئول

zh_nadali@pnu.ac.ir

orcid: 0000-0003-0174-6018

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

مقدمه

ادب اعتراض، که مترادف عباراتی چون «ادب مقاومت»، «ادب شورش»، «ادب ستیز» در برابر «ادب سازش» است به سروده‌ها و نوشته‌هایی اطلاق می‌شود «که به نوعی روح انتقاد یا اعتراض یا مقاومت شاعر و نویسنده را در برابر عوامل تحمیلی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی حاکم منعکس کرده است» (پشت‌دار، ۱۳۸۹: ۱۵۸).

شعر اعتراض به عنوان یک نوع ادبی می‌کوشد تا نقطه‌های تاریک زندگی جامعه را به قصد اصلاح مطرح کند و به این منظور به بسیاری از سستی‌ها، بی‌عدالتی‌ها، نابسامانی‌ها، بی‌توجهی‌ها می‌تازد و سلاح کوبنده و مؤثر انتقاد را همیشه در دست دارد. شعر اعتراض، غالباً بیان رنج و ستم، سپس اعتراض، خشم و عصیان است؛ ولی برای مؤثر واقع شدن، باید تلاشی تغییرآفرین باشد و به یک نظریه انقلابی و دارای محتوای اجتماعی مسلح شود؛ در این صورت خود را شعری مردمی خواهد یافت (درویش، ۱۹۷۱: ۲۷۱).

بر این اساس می‌توان دریافت که شعر اعتراض، نوعی شعر اجتماعی است که در هر دوره‌ای، نادرستی‌های رفتاری مردم و افراد حاکم و مسئولان را گوشزد می‌کند. هدف این نوع اشعار، اصلاح زشتی‌ها از طریق نکوهش و سرزنش زشتی‌ها است که به تحریض، تهییج و تحریک مردم در امور سازنده می‌پردازد. هم‌چنین این اشعار ضمن همدردی با مردم در غمها و حادثه‌ها صدای توده مردم را به مسئولان بالادست می‌رساند و مسئولان را نیز در جهت رفع مشکلات جامعه یاری می‌کند. «گاه جامعه رنج کشیده را جرقه‌ای لازم است تا به جوشش و تلاطم همه‌گیر برسد و این رسالت را هنرمندان و اهل ادب برعهده دارند» (صدقیان زاده، ۱۳۹۰: ۱۸۶). همزمان با وقوع تحولات بی‌سابقه در عرصه جهانی، دو شاعر روشنفکر ایرانی و فلسطینی یعنی عارف قزوینی و عبدالکریم الکریمی نیز درصدد «انتقاد از وضعیت سیاسی حاکم بر این کشورها و شرایط اجتماعی مردم برآمدند و خشم حاصل از لگدکوب شدن عزت قومی و ملی را با اعتراض به اوضاع جامعه در قالب ادبیات نشان دادند و آن را به عنوان حربه‌ای پویا و تأثیرگذار در فعالیت اجتماع و بالطبع تأثیرپذیر از جریانهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی به کارگرفتند» (پرنیان، ۱۳۹۶: ۲۸).

عارف قزوینی، عمری را در راه اهداف مشروطه و مبارزه با استبداد به دره دری و آوارگی سپری کرد و با استعداد فوق‌العاده اش در زمینه موسیقی و آواز و شعر، قالب

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

تصنیف را در فضایی عاشقانه با درونمایه های ملی و میهنی و مضمونهای اجتماعی و سیاسی روز درهم آمیخت و به شکل فاخر در آورد. در واقع جنبه‌های مختلف درونمایه شعر اعتراض در اشعار این شاعر برجسته بسیار فراوان و گسترده بازتاب یافته است. در میان موارد اعتراض سیاسی شعر عارف، اعتراض به وکلای مجلس، وزیران، صاحبمنصبان مشروطه و وطن‌فروشان و اعتراض به استبداد و ظلم شاه و حاکمان، بیشترین سهم اعتراض سیاسی را از آن خود کرده است. در میان موارد اعتراض اجتماعی، اعتراض به اوضاع نابسامان اجتماعی و فرهنگی جامعه، اعتراض به غفلت و خوابزدگی جامعه و نداشتن مسئولیت اجتماعی، بیشترین سهم موضوعات اعتراض اجتماعی را شامل می‌شود. عبدالکریم الکریمی نیز اعتراض و بیزاری خود را از سیاستمداران نالایق با بی‌پروایی و شجاعت تمام بیان می‌کند و با خطاب قرار دادن مزدوران، سلطه‌گران و حاکمان عربی، رفتار و افکار آنان را با سخنانشان، که مدام با هم در تناقض و تضاد است، مورد سؤال قرار می‌دهد و با ذهنی پرسشگر به بیان توطئه و تزویر این سردمداران می‌پردازد. وی نسبت به بی‌اعتنایی‌ها و نامهربانی‌های جامعه عربی در حق میهن خود گلایه و شکایت می‌کند و می‌گوید اگر ما خونی ریختیم، خون بیگانگان نبوده است و خودزنی کرده‌ایم. ما دنبال وحدت نیستیم و صف واحد نداریم. وجود مردمی که اشغال را قضا و قدر الهی می‌دانند و افرادی که در برابر دریافت حق زندگی در برابر سکوت، حاکمیت یهود در سرزمین‌های اشغالی را پذیرفته‌اند، بخشی از اشعار اعتراضی عبدالکریم کرمی را به خود اختصاص داده است (بیلتنو، ۱۹۸۷، ۱۲۷).

با توجه به این موضوع، این تحقیق قصد دارد با به کارگیری روش توصیفی-تحلیلی و تکیه بر مکتب تطبیقی امریکایی - برخلاف مکتب فرانسه، که بر این باور است برای تطبیق دو اثر ادبی، بدون اینکه مبادله‌ای میان دو نویسنده برقرار شده باشد، نیز می‌توان به تطبیق دو اثر ادبی پرداخت- ضمن آشنایی با سویه‌های فکری و شخصیتی دو شاعر، مهمترین درونمایه‌های ادبیات اعتراض این دو ملت را در سایه اشعار آنها بازشناسی و تحلیل کند؛ از این رو پژوهشی نو به شمار می‌آید. در این تحقیق تلاش می‌شود با آشنایی با فضای اجتماعی و سیاسی حاکم و تحولات ادبی آن دوره، تأثیرپذیری و تأثیرگذاری هر دو شاعر از فضای حاکم بر جامعه، تبیین، و با معرفی این دو شاعر معترض و بررسی آثارشان، درونمایه‌های اعتراض سیاسی و

اجتماعی اشعار آنان بررسی، و نقش و جایگاه این دو شاعر بزرگ در ادبیات اعتراض مشخص شود تا در جهت روشن شدن ابعاد فکری و شخصیتی، سیاسی و اجتماعی و ادبی آنان نتایجی راستین به دست آید.

۱-۱ سؤالات تحقیق

۱. کدام بنمایه‌های مشترک ادبیات اعتراض در اشعار دو الکریمی و عارف قزوینی برجسته بوده است؟
۲. آیا اوضاع سیاسی - اجتماعی فلسطین و ایران در زبان شعری دو شاعر تأثیرگذار بوده است؟
۳. کارکرد ادبیات اعتراض در شعر عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی چگونه است؟

۱-۲ فرضیه‌ها

۱. برخی از درونمایه‌های مشترک اعتراضی بین دو شاعر، اعتراض علیه استعمارگران و حاکمان، عدم اتحاد مردم و اعتراض علیه وطن فروشان است.
۲. با بررسی و تطبیق دقیق اوضاع سیاسی - اجتماعی ایران و فلسطین، عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی را می‌توان از رهبران انقلاب فکری زمان خود به شمار آورد.
۳. دقت و تأمل در اشعار آنها نشان می‌دهد که آنان به دلیل احساسات صادقانه در تصویر درست از اجتماع و سیاست، موفق بوده، و با خلق اشعاری کم نظیر، جایگاه خاصی را در ادبیات ستیز و اعتراض، به خود اختصاص داده‌اند.

۱-۳ پیشینه تحقیق

پژوهشهای جسته گریخته‌ای در این زمینه انجام شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود: مقاله‌ای با موضوع «وطن در اشعار عارف قزوینی»، اثر معصومه خدای (دانشگاه سمنان: ۱۳۹۲)؛ «بررسی و مقایسه مضامین خاص دوره مشروطه با تکیه بر اشعار اشعار ملک الشعرای بهار، فرخی، عشقی، عارف قزوینی، ایرج میرزا»، اثر برات محمدی شاهویری (دانشگاه ارومیه: ۱۳۸۵)؛ «بازتاب جنگ جهانی اول در شعر معاصر ایران: ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی و وحید دستگردی»، اثر جلیل قصابی گزکوه دانشگاه فردوسی مشهد: ۱۳۹۱)؛ «حماسه در اشعار ابوالقاسم عارف قزوینی»، اثر اشرف

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

محمودآبادی و دیگران (مجله ادبیات فارسی، پاییز ۱۳۹۷)؛ «انعکاس ریشه‌های تمدن ایرانی در شعر عارف قزوینی»، اثر مسعود دلاویز و دیگران (مجله پژوهش‌های نقد ادبی، تابستان ۱۳۹۵)؛ «وطن در شعر عارف قزوینی»، اثر محمد مهدی نقی‌پور و دیگران (مجله نامه پارسی، تابستان ۱۳۸۹)؛ «مؤلفه‌های هویت ملی در دیوان عارف قزوینی»، اثر محمدرضا علم و دیگران (فصلنامه مطالعات ملی، پاییز ۱۳۸۸) که همگی به نوعی به بررسی مسائل سیاسی- اجتماعی جامعه در لابه‌لای اشعار پرداخته‌اند. مقاله «القضية الفلسطينية في أدب عبدالکریم الکریمی» (مجله اللغة العربية وآدابها)، اثر مجتبی رحماندوست و دیگران؛ پایان‌نامه «بررسی ادبیات مقاومت فلسطین با تکیه بر شعر عبدالکریم الکریمی» (دانشگاه گیلان: ۱۳۹۴)، اثر آریتا همت‌نژاد دروازی؛ پایان‌نامه «بررسی اشعار عبدالکریم الکریمی و جایگاه او در شعر فلسطین» (دانشگاه آزاد تهران مرکز: ۱۳۹۲)، اثر مختار مجاهد که در این تحقیق‌ها نویسندگان به بررسی اوضاع سیاسی- اجتماعی و فرهنگی کشور فلسطین و مقاومت مردم فلسطین و وصف شجاعتها و رشادتهای آنان در دفاع از وطن پرداخته‌اند. مقاله «بررسی مضمون کودک در شعر عبدالکریم الکریمی» (فصلنامه مطالعات نقد ادبی: ۱۳۹۴)، اثر عنایت‌اله فاتحی‌نژاد و دیگران که موضوع مقاومت و دفاع از کشور را در قالب کلماتی ساده و روان برای کودکان بیان می‌کند و ارزشهای اخلاقی و تعلیمی را به آنها می‌آموزد. مقاله «انداماج حب الوطن والمرأة في كفاح الفلسطيني في شعر أبي سلمی» (دراسات الأدب المعاصر: ۱۳۹۵)، اثر شهریار همتی و دیگران که نویسنده بین شاعر و معشوق، یعنی زن ارتباط دقیقی برقرار می‌کند به طوری که نمی‌توان آنها را از هم جدا کرد. تحقیقات دیگری هم شده‌است که ذکر آنها در این مقال نمی‌گنجد؛ اما در عرصه ابعاد اعتراض در اشعار دو شاعر، تاکنون هیچ پژوهش مستقلی به صورت تطبیقی انجام نشده‌است و بر این اساس پژوهشی نو به شمار می‌آید.

۲. شناخت‌نامه ادبی عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

۲-۱ عبدالکریم الکریمی

شاعر عبدالکریم الکریمی (أبوسلمی) سال ۱۹۰۹ در شهر طولکرم، دیده به جهان گشود. وی پسر شیخ سعید بن شیخ علی بن منصور الکریمی بود (الکریمی، ۱۹۷۳: ۲۵)؛ دوره اول و دوم ابتدایی را در مدرسه دولتی طولکرم گذراند (الفار، ۱۹۸۵: ۳۱)؛ زمانی که سال سوم

ابتدایی در مدرسه ابتدایی ملک ظاهر در دمشق بود، مادرش از دنیا رفت و تحت حمایت پدرش قرار گرفت (الکرمی، ۱۹۷۳: ۲۷). پدر عبدالکریم الکرمی، شیخ سعید بن علی بن منصور الکرمی، ادیب و شاعر برجسته فلسطین در سال ۱۸۵۲ در طولکرم متولد، و در جوانی از دانشگاه الأزهر، فارغ التحصیل شد؛ دوران راهنمایی خود را در شهر سلط و دبیرستان را هم در مدرسه عنبر در دمشق به پایان رساند؛ در سال ۱۹۲۷ به مدرک لیسانس نائل شد (طلاس، ۱۹۸۵: ۵۹۲/۲)؛ در مدرسه عنبر بود که موهبت و استعداد ذاتی عبدالکریم الکرمی شکوفا شد (الفار، ۱۹۸۵: ۳۳). هنگامی که صهیونیست‌ها وارد فلسطین و با فلسطینی‌ها درگیر شدند، کرمی قصاید ملی خود را در مورد فلسطین سرود و به معشوق او تبدیل شد. از همین‌جا بود که کرمی از دوستان خود دور شد و به شعر مقاومت و بیداری ملت فلسطین روی آورد. وی در سال ۱۹۲۷ به ابراهیم طوقان و عبدالرحیم محمود و دیگر شاعران فلسطین پیوست (بیلتنو، ۱۹۷۸: ۳۵). دیدارهای ادبی و شعری این سه شاعر در برانگیختن و افزایش انگیزه و توجه آنان نقش مؤثری داشت و آنان را در تحریک ملت برای مبارزه با اشغالگران تشویق کرد. کرمی پس از درگذشت ابراهیم طوقان و شهادت عبدالرحیم محمود، پرچم سرود ملی ضد دشمنان فلسطین را به دست گرفت. وی بعد از سال ۱۹۴۸، توسط نیروهای صهیونیست به سوریه تبعید شد و فعالیتهای ادبی و انقلابی خود را در رادیو دمشق ادامه داد و سرانجام، ریاست وزارت تبلیغات سوریه را به عهده گرفت و یکی از اعضای انجمن عمومی نویسندگان و روزنامه‌نگاران فلسطین بخش سوریه شد (الفار، ۱۹۸۵: ۲۴). کرمی با تأسیس سازمان آزادیبخش فلسطین به آن پیوست و تا واپسین دوره حیات خود از اعضای شورای ملی بود. دیری نپایید که عبدالکریم الکرمی در تاریخ ۱۰/۱۱/۱۹۸۰ به سبب بیماری و عمل جراحی قلب در واشنگتن درگذشت (یعقوب، ۲۰۰۴: ۱۷۳).

عبدالکریم الکرمی در طول زندگی خود آثار ادبی زیادی را با موضوع فلسطین و اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن تألیف کرد. از این شاعر بزرگ علاوه بر آثار منظوم، پنج دیوان شعر تحت عنوانهای «المشرّد» (دمشق، ۱۹۵۳)، «أغنیات بلادی» (دمشق، ۱۹۵۹)، «أغانی الأطفال» (دمشق، ۱۹۶۴)، «من فلسطین ریشتی» (بیروت، ۱۹۷۱)، «دیوان أبی سلمی الأعمال الشعریة الكاملة» (بیروت، ۱۹۸۹) برجای مانده است. محمود درویش در باره آثار ابوسلمی می‌گوید:

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

تو ریشه آن درختی هستی که سروده‌های ما روی آن رشد کرده و به بار نشسته است. ما در امتداد تو و در امتداد برادرت ابراهیم و عبدالرحیم هستیم؛ نه، فاصله ما با شما به این اندازه نیست. ما فرزندان شما هستیم (فاتحی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۲۷ و ۲۸).

۲-۲ ابوالقاسم عارف قزوینی

ابوالقاسم عارف قزوینی در سال ۱۲۵۸ شمسی در قزوین متولد شد. پدرش ملا هادی، وکیل دعاوی عدلیه قزوین بود (نورمحمدی، ۱۳۷۸: ۳۸)؛ پس از فوت پدر، تحصیلات را نیمه تمام رها کرد و از مدرسه بیرون آمد در حالی که ۱۷ سال داشت (همان: ۳۷). او در سال ۱۲۷۸ شمسی به تهران آمد. عارف با وقوع انقلاب مشروطیت، که پیش از آن در مجالس باده‌گساری اشراف و درباریان روزگار می‌گذراند به صف آزادیخواهان پیوست و شعر و هنر خود را در خدمت این انقلاب بزرگ مردمی قرار داد؛ از این به بعد بود که زندگی او به عنوان شاعر و موسیقیدان انقلابی و از پیشگامان تصنیف از لحاظ سیاسی و اجتماعی ارزش فراوان یافت. او در این دوران از سوی روشنفکران، آزادیخواهان و رجال سیاسی، عنوان با ارزش «شاعر ملی» را کسب کرد (همان: ۵۰-۵۵). اشعار و تصنیف‌های او در این دوران در بیداری مردم نقش بسیار مؤثری داشت. در آن سالهای پر آشوب، یگانه وسیله تسلی مردم، خواندن اشعار و تصانیف عارف بود که دست به دست و دهان به دهان می‌گشت و انگیزه آنان را در مبارزه با استبداد و دست‌نشانندگان استعمارگران بیشتر می‌کرد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۰ و ۲۱). دو صفت سادگی و شیرینی، اغلب اشعار عارف را توصیف می‌کند؛ چون از کلمات ثقیله و ترکیبهای مخصوص عربی و جناسها و کنایه‌های بی‌نمک عاری، و بسیار سلیس و آهنگدار و گوشنواز است (قزوینی، ۱۳۶۱: ۵۶). عارف در آبان ماه ۱۳۰۵ شمسی شعری علیه رضاخان به دلیل قتل عام زنان و کودکان لرستان سرود و به همین علت به همدان تبعید شد؛ بدین قرار شاعر ملی ایران، آخرین دقایق عمر حسرتبار و پرتأثر خود را در دره‌های خاموش همدان گذراند و روز یکشنبه اول بهمن ۱۳۱۲ شمسی شاعر ملی، پس از گذشت ۵۴ سال و اندی، عمر همراه با اندوه و تلخکامی درگذشت (قزوینی، ۱۳۹۰: ۵).

۳. پردازش تحلیلی

۳-۱ وطن‌دوستی و اعتراض علیه توطئه‌های دشمنان و استعمارگران

هر انسان آزاداندیش و میهن‌پرست، نسبت به سرنوشت سرزمین خود احساس

تعهد و وظیفه می‌کند و در این زمینه با تمام توان به دفاع از میهنش می‌پردازد. شاعران در سروده‌های میهن، گاه از عشق خود به وطن سخن می‌گویند و گاه آمادگی خود را برای جانفشانی در راه آن یادآور می‌شوند؛ زمانی به حال اسفبار آن می‌پردازند و زمانی دیگر، مجموعه‌ای از مسائل را مطرح می‌کنند (پرریان، ۱۳۹۶: ۳۰).

یکی از موضوعات مشترک اشعار دو شاعر، اعتراض نسبت به توطئه‌های دشمنان و استعمارگران است که دو کشور فلسطین و ایران در چنگال آنان گرفتار بود؛ اما فاجعه فلسطین یکی از سخت‌ترین فجایع بود؛ زیرا در حالی که سرزمینهای عربی از سیطره مستقیم دولتهای استعماری رها شده بود، سرزمین فلسطین، غصب شد و ملتش آواره شدند. فلسطین بعد از جنگ جهانی اول به قیمومیت بریتانیا درآمد و این کشور به اولین دسیسه‌گر علیه ملت فلسطین تبدیل شد. عبدالکریم الکریمی در ردیف اولین شاعرانی بود که واقعیتهای سیاسی و اجتماعی سرزمینش را درک کرده بود به گونه‌ای که آشکارا به بیان این واقعیتهای برای آگاه کردن مردم می‌پرداخته؛ چرا که «او بخوبی دریافته بود که مبارزات ملی و مردمی ضد عناصر خارجی و استعمارگر و دست‌نشانده‌های آنان در سرزمینهای عربی به آزادی همه عربها از هرگونه ظلم و بیداد منجر خواهد شد» (عطوات، ۱۹۹۸: ۵۰۱). وی از همان ابتدا قیمومیت بریتانیا را زیر سؤال برد و اهداف شوم استعمار را برای همگان در شعرش بیان کرد و از وعده‌های پوشالی آن و اهداف استعماری آن پرده برداشت:

لَنْ تَطْهَرَ الدُّنْيَا وَ فِيهَا	الْإِنْكِلِيزُ عَلَى صَعِيدِ
لَوْ كَانَ رَبِّي إِنْكِلِيزِيَا	دَعَوْتُ إِلَى الْجُحُودِ
أَمْ مُحَلَّلًا ذَبَحَ الْقَرِيبَ	مُحَرَّمًا ذَبَحَ الْبَعِيدَ
تَلْهُو بِصَيْدِكَ لَا أَبَا لَكَ	فِي السُّهُولِ وَ فِي النَّجُودِ
وَ الْأَهْلُ أَهْلَكَ يَقْتُلُونَ	وَ يُنْشَرُونَ عَلَى الْجُرُودِ

(الکریمی، ۱۹۸۹: ۲۲)

ترجمه: دنیا تا زمانی که انگلیس روی زمین هست تطهیر نخواهد شد. / اگر پروردگارم انگلیسی بود به کفر دعوت می‌کردم / آیا ذبح شخص نزدیک را حلال می‌کند و ذبح دور را حرام می‌کند؟ / ای بی‌پدر با شکارت در دشتهای و تپه‌ها سرگرم

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

هستی/ و این مردم، خانواده تو هستند که کشته می‌شوند و روی زمینهای خشک پراکنده می‌شوند.

شاعر در این ابیات با برجسته‌سازی برخی از واژگان (ربّ/ إنکلیز/ جُحود/ ذبح/ ینشرون) به تناقض آشکار رفتارهای انگلیسی‌ها می‌پردازد و در این پنج بیت تصویری نامبارک و زشت از کشور استعمارگر انگلیس نشان می‌دهد و حتی با کاربرد آبرونی میان جملات به تمسخر و تهکّم درصدد آگاهی بخشی به مخاطب خود است؛ جایی که می‌گوید: «لَوْ كَانَ رَبِّي إنکَلِيزًا دَعَوْتُ إِلَى الجُحُودِ»: اگر پروردگارم انگلیسی بود بدون تردید من نیز کافر می‌شدم. شاعر در این بیت نهایت انزجار را به گوش مخاطب می‌رساند و همکاری و دوستی با انگلیسی‌ها را همدریف کفّار تلقی می‌کند.

بریتانیایی‌ها در ۲۹ نوامبر سال ۱۹۴۷ با پیشنهاد سازمان ملل، فلسطین را تقسیم کردند. کرمی در مقابل این توطئه فریاد برمی‌آورد و علیه کسانی می‌شورد که گمان می‌کنند مشروعیت بین‌المللی، تقسیم فلسطین را به تصویب رسانده‌است:

وَطَنِي عِشُّ أَبَا الْعُرُوبَةِ وَاسْلَمْ	وَطَنِي حَلِيَّةُ الزَّمَانِ تَبَسَّمْ
فَسَمُّوا قَلْبَكَ الْمُوَشَّحَ بِالنُّورِ	وَ تَأَبَى الْعُلَى لَهُ أَنْ يَقْسَمْ
لَا تَقُولُوا الْحَقُّوقَ مَا دَامَ حَقِّي	فِي فَلَسْطِينَ خَلْفَ دَمْعِي يَجْتُمُ
لَا تَقُولُوا هَذِي الشَّرَائِعَ مِنَّا	شَرَعُهُ الْغَابِ مِنكُمْ الْيَوْمَ أَرْحَمُ

(همان: ۵۳)

۱۳۹ ترجمه: ای وطنم، ای سرزمین اجدادی‌ام، زنده و سالم باشی. وطنم! ای زینت زمانه بخند. / قلب نورانیت را تقسیم کردند در حالی که بزرگیت نمی‌گذارد تقسیم شوی. / تا زمانی که حق من، پشت اشکم در فلسطین نشسته است در مورد حقوق صحبت نکنید. / نگوئید این قوانین از ماست در حالی که امروز قانون جنگل از شما مهربانتر است.

شاعر در این ابیات از مجد و شکوه پیشین وطن خود سخن می‌گوید؛ از عظمتی که هم اکنون نیز در برابر ظلم و استعمار زمانه سر فرود نمی‌آورد. الکریمی با استفاده از تعبیر «أبالعروبة / حلیة الزمان/ قلبک الموشح» در تلاش برای یادآوری شکوه پیشین کشورش به مخاطب هموطن خود است تا از بُعد روانشناختی او را ترغیب به انقلاب و قیام علیه وضعیت موجود ترغیب کند؛ سرزمینی که پیوسته بزرگ بوده‌است و این تجزیه و تقسیم را نمی‌پذیرد و این حقّ اوست. بنابراین مخاطب نیز باید در پی حقوق از

دست رفته خود باشد.

وی در جای دیگر از طرحهای توطئه‌گرانه‌ای متأثر می‌شود که در اتاقهای فکری سیاسی استعماری با فرستادن کمیته‌هایی به منظور بررسی اوضاع فلسطین آغاز، و برخی به صورت نتایج پیش‌بینی‌شده‌ای بود و چنین می‌گوید:

أَهْدُوا بِلَادِي لَجَنَةً مَلَكِيَّةً حَتَّى تَحْلُ مَشَاكِلُ الْمُسْتَقْبَلِ
درستُ فَمَا وَجَدْتُ سِوَى تَقْسِيمِهَا حَلًّا فَكَانَ الْحَلُّ أَكْبَرَ مُشْكَلِ
(همان: ۹۳)

ترجمه: کشورم را به کمیته سلطنتی هدیه کنید تا مشکلات آینده حل شود. / بررسی کردم و راه‌حلی جز تقسیم آن نیافتم در حالی که این راه‌حل، بزرگترین مشکل آن است.

در جای دیگر با به کارگیری نماد «أفاعی: مارها» که نشان از خوی درندگی و پلیدی طبع آن دارد، انگلیس را به دزدان حيله‌گر و پایتخت آن را به لانه انواع دسیسه‌ها و توطئه‌ها توصیف می‌کند:

عَصَابَةُ قُرْصَانٍ إِذَا مَا خَبَرْتَهُمْ رَأَيْتَ وَرَاءَ الْمُنْشَآتِ أَفَاعِيَا
يَقُولُونَ نَحْنُ الْأَصْدِقَاءُ فَاقْبَلُوا لَقَدْ كَذَبُوا إِنَّا عَرَفْنَا الْأَعَادِيَا
(همان: ۶۸)

ترجمه: گروه دزدانی که اگر آنها را بیازمایی، پشت تأسیسات آنها مارهایی را می‌بینی. / می‌گویند ما دوست هستیم پس قبول کنید/ قطعاً دروغ گفته‌اند ما دشمنان را شناختیم.

در قصیده‌ای دیگر، دورنگیها و دسیسه‌های دولتهای استعماری را فاش می‌کند که ادعای پیشرفت و سعادت ملتها را دارند در حالی که آنها از انرژی و سرمایه‌های آنان بهره‌کشی می‌کنند و باعث تضعیف آنها می‌شوند:

يَا حَادِبِينَ عَلَى الضَّعِيفِ رَوَيْدُكُمْ تَارِيخُكُمْ فِي صَفْحَتِهِ الْعَارُ
فَهُنَا تَجْرُونَ الْقِيُودَ دَوَامِيَا وَ هُنَاكَ فِي أَيْدِيكُمْ الْأَزْهَارُ
(همان: ۳۸)

ترجمه: ای کسانی که بر ضعیف مهربانی می‌کنید آرام باشید. تاریخ شما سرتاسر، عار و ننگ است/ در اینجا بندها را خونین می‌کشید و در آنجا در دستانتان گلها است. مطابق با همین وضع، رقابت دولتهای استعماری بریتانیا و روسیه در سرتاسر قرن نوزدهم در ایران نیز دیده می‌شود. در این دوران، استعمار وارد ایران شد و فعالیت خود

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

را شروع کرد و تأثیرات مثبت و منفی نیز برجای گذاشت. امتیازاتی که شاهان قاجار به استعمار دادند، لکه ننگی است که تا ابد بر چهره آنان باقی خواهد ماند. در این زمان انعقاد قراردادهای ذلتبار گلستان و ترکمانچای نیز سبب شکسته شدن غرور ملی و احساس سرافکنندگی در میان جامعه ایران شده بود (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۱۴). عارف قزوینی به عنوان شاعری متعهد و درد آشنا قدم به قدم با مردم کشورش در مبارزه با تهاجم بیگانگان بوده است. وی در اشعاری به انتقاد از استعمار بیگانگان روس و انگلیس و دخالت‌های آنان در کشور و غارت آنها می‌پردازد:

مپاش دانه، تو بیگانه نیز برچین دام وگر نه سخت در افتی به دام ایرانی
به سوی پستی‌اش ای اجنبی مبر زیرا به راه بد نرود پیش، گام ایرانی
(قزوینی، ۱۳۹۰: ۲۲۳)

در تصنیف «بلبل شوریده» نیز به دخالت بیگانگان و نفوذ آنان در دستگاه حکومت و قانونگذاری ایران اعتراض می‌کند و می‌گوید:

باد خزان پیرهن گل درید دامن گل شد ز نظر ناپدید...
خارجہ در مجلس ما جا گرفت
نرگس شہلا ره ایما گرفت لاله از این داغ به دل جا گرفت
(همان: ۳۳۱)

در غزل «یا مرگ یا آزادی» به اولتیماتوم روس در سال ۱۲۹۰ ش، مبنی بر اخراج شوستر امریکایی اعتراض، و از مخالفت مجلس با آن حمایت می‌کند و خواهان استقلال میهن و رهایی از شر استعمار روس و انگلیس است:

نعره «یا مرگ یا آزادی» ملت به جاست این جواب زورگویهای روس ژاژخاست
امر و نهی روس آزادی‌کش آخر بهرچیست او مگر آگه نمی‌باشد که ایران ز ان ماست
گو به روس کوردل نیکو بین کاین خاک پاک خاک فرزندان ایران است یا خاک شماست؟
آفرین بر مجلس شورا که با عزمی رزین تا در این مورد دهد رأی «نه» قامت کرد راست
اجنبی گو شر خود را از سر ما کم کند کشور ایران نه از «ژرژ» است و نه از «نیکلا»ست
تا که استقلال ما عارف نگردد پایمال پافشاری این چنین از مردم ایران بجاست
(همان: ۸۲)

شاعر در این ابیات، اعتراض خود را نسبت به مزدوران و استعمارگران زمانه بیان می‌کند و با کاربرد واژگانی همچون «مرگ/ آزادی/ زورگویی/ کوردل/ شر/ پایمال» نهایت نفرت و انزجار خود را از بیگانگان نشان می‌دهد؛ از روس گرفته تا انگلیسی و

امریکایی را همگی مزدور می‌خواند و تنها چیزی که از آنها می‌خواهد، بیرون رفتن از ایران است تا جایی که بر مردم کشور ضروری است بر این موضوع تأکید کنند.

۲-۳ اعتراض علیه عملکرد حاکمان نالایق

از دیگر آرمانها و مضمونهای مشترک در اشعار دو شاعر، انتقاد از عملکرد حاکمان نالایق و بی‌عدالتی در جامعه است. هدف این مطالب، بیداری مردم از غفلت و نادانی است که حکام بر آنان روا داشته‌اند. فلسطینی‌ها بعد از ورود استعمار انگلستان به این کشور آواره شدند. یکی از عوامل این آوارگی، عدم آمادگی حاکمان عرب برای آزادسازی سرزمین فلسطین و حفظ کرامت آن بود. الکریمی هنگامی که حاکمان عرب به فریب ملت خویش می‌پردازند و خود را صاحبان امر و نهی معرفی می‌کنند - در حالی که زمام اختیار آنان در دست افراد بیگانه‌ای است که آنها را به هر سو که بخواهد می‌کشاند - به خشم می‌آید و می‌گوید:

فَالْأَمَّ - السَّيْرُ اخْتِيَالاً عَلَى الْأَفْقِ وَ حَتَّى مَتَى تُجَرَّ الذُّيُولُ
و جَبَاهُ لَكُمْ مُعَفَّرَةٌ دُهُمَّ عَلَى الْأَرْضِ لَمْ تَزَلْ وَالْوَحُولُ
و دُوَيَّاتِكُمْ عَلَى الْأَهْلِ حَرْبٌ وَ تَجَاهَ الْعَدَى النِّسِيمُ الْعَلِيلُ
(العودات، ۱۹۸۷: ۵۴۱)

ترجمه: تا کی می‌خواهید با کرشمه و تبختر در افق سیر کنید و دامنه‌ایتان را بکشانید/ و پیشانیهای خاکستری و سیاهتان هم‌چنان روی زمین و گل و لای است. / دولتهای شما علیه مردمان سرزمین هستند در حالی که در برابر دشمنان، بسان نسیم روح‌بخشی هستند.

شاعر با لحنی تمسخرآمیز، حاکمان نالایق سرزمینش را به باد انتقاد می‌گیرد و آنان را در بیت نخست به زنان با ناز و کرشمه تشبیه می‌سازد که در حال تن‌آسایی هستند. حکومت به‌جای اینکه در حال تعامل و همکاری با مردم خویش باشد، دائماً در حال سرکوب است. ای کاش در برابر دشمن نیز چنین بودید. شاعر با نکته‌سنجی بسیار، تهکّم را چاشنی کلامش کرده‌است تا ضمن تسلیم کردن حریف (حکومت نالایق) کلامش نزد مخاطب اثرگذاری بیشتری داشته باشد.

او در ابیاتی آنان را با لحنی آمیخته با طنز و ریشخند، حاکمانی ترسو و بی‌کفایت معرفی می‌کند. ابوسلمی تا زمانی که فلسطین در بند است و با چشمانی پر از اشک به آن نگاه می‌شود، سران کشورهای عربی را حاکم واقعی نمی‌داند و به آنان گوشزد

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

می‌کند که حکومت تا زمانی که با شعار بدون عمل همراه باشد، فایده‌ای ندارد. او از بی‌پناهی و تنهایی می‌نالَد و فریاد استغاثه سر می‌دهد:

قَمَمُ أَيْ قَمَّةً وَ فِلَسْطِينَ وَرَاءَ الدَّمُوعِ وَ الْأَسْوَارِ
حَرَمُونَا حُرِّيَّةَ الْمَوْتِ حَتَّى يَتَبَاهَوْا أَمَامَ الْأَسْتِعْمَارِ
أَيُّهَا الْحَاكِمُونَ مَا يَنْفَعُ الْحُكْمُ إِذَا مَا اخْتَفَى وَرَاءَ شِعَارِ
(الکریمی، ۱۹۸۹: ۳۱۴)

ترجمه: کدام قله؟ در حالی که فلسطین در پشت اشکها و دیوارها است. ما را از آزادی مرگ محروم کردند تا در برابر استعمار مباحثات کنند. ای حاکمان تا زمانی که حکمرانی در زیر لباس مخفی باشد، فایده‌ای نخواهد داشت. در جایی دیگر با ذهنی پرسشگر به بیان توطئه و تزویر این سردمداران می‌پردازد. آنان خود را حامی آزادی می‌دانند و از عشق به وطن سخن می‌رانند در حالی که واقعیت چیز دیگری است. آنان از کرامت و مردانگی بویی نبرده و سرزمین فلسطین را برای مشتی دلار به استعمارگران فروخته و در حق مردم کشور ظلم و ستم کرده و باعث خفت و خواری آنان شده‌اند:

قَالَ الْمَلُوكُ غَدًا نَحْمِي دِيَارَكُمْ لَيْتَ الْأَذْلَاءَ مَا قَالُوا وَ مَا فَعَلُوا
قَالُوا الْكَرَامَةُ! قُلْنَا أَيْنَ صَاحِبُهَا قَالُوا الرَّجُولَةُ قُلْنَا أَيُّهُمْ رَجُلٌ
بَاعُوا فِلَسْطِينَ فَلْتَهْنَأْ ضَمَائِرُهُمْ أَمَا تَرَاهَا عَلَى الدُّولَارِ تَشْتَعِلُ
(همان: ۲۱۷)

ترجمه: پادشاهان گفتند ما از شهرهایتان دفاع خواهیم کرد. ای کاش این افراد خوار و پست، چنین وعده نمی‌دادند و انجام نمی‌دادند. گفتند کرامت؛ گفتیم صاحب آن کجاست؟ گفتند مردانگی؛ گفتیم کدام یک از شما مرد است؟ فلسطین را فروختند تا درونشان آرام بگیرد. آیا نمی‌بینی که درون پادشاهان برای مشتی دلار شعله می‌کشد؟

در این زمان ایران نیز از ستم حاکمان زورگو و مستبد برکنار نبود و از ظلم شاهان و سوء تدبیر آنان رنج می‌برد؛ به همین دلیل، هنگامی که به واکاوی مضمونهای سروده‌های عارف قزوینی می‌پردازیم، خشم شاعر را از اوضاع نابسامان وطن و ظلم حاکمان در لابه‌لای اشعار او بخوبی احساس می‌کنیم و می‌بینیم. وی خوشگذرانی و غفلت سلطان و بی‌عدالتی او را در برابر طبقات محروم جامعه، که در فقر و فلاکت به

سرمی‌برند، محکوم می‌کند و اوضاع آشفته مملکت را آشکارا در سروده‌هایش به تصویر می‌کشد. عارف، شاه و سیاستهای نادرست او را عامل اوضاع اسفبار وطن و دخالت بیگانگان و تجاوز آنان به خاک ایران می‌داند و صراحتاً سلطان را دزد و غارتگر خطاب می‌کند (داوری، ۱۳۹۶: ۴۳). وی در جایی، اعتراض و انتقاد خود را نسبت به استبداد خشن و بیرحمانه رضاشاه ابراز می‌کند و از ظلم و تصاحب به زور اموال مردم و خفقان و سرکوب آزادیخواهان زیر چکمه‌های رضا شاه، خشمناک می‌شود. وی در شعر «پاسخ به رضاشاه» با جسارت و دلیری بسیار و طنزی نیشدار، ظلم و استبداد و وابستگی رضاشاه به بیگانگان را مورد هدف قرار می‌دهد:

به عهد ما بجز از هیز و دزد و جانی نیست	به غیر اصل زر و زور و خان خانی نیست
وطن‌پرست دهد جان خود به راه وطن	به حرف یاوه و جان دادن زبانی نیست
به نام خود کنی املاک خلق، شرمت باد	که قلدری بود این طرز قهرمانی نیست
ندیده کس به چپاول به پهلوانی تو	شدی تو راهزن، این رسم پهلوانی نیست
صعود کرده‌ای اما به دست اجنبیان	که رتبت تو به تأیید آسمانی نیست
تو جاه و سود کلان برده‌ای ز اجنبیان	مرا نصیب بجز فقر و ناتوانی نیست

(قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۲۵)

در شعرهایی چون «خسرو بیگانه‌پرست» و «در انتقاد از رضاشاه» با حاکمان ظالم مخالفت، و شاهان را عامل ناتوانی و ویرانی کشور معرفی می‌کند و خود را دشمن خونی آنان می‌داند:

منم دشمن خونی خسروان کز آنان شد ایران چنین ناتوان
(قزوینی، ۱۳۹۰: ۱۱۰)

شاعر در این ابیات، آشکارا از ناکارآمدی شاه کشور سخن می‌گوید و خود را دشمن حکومت شاهنشاهی می‌داند و ناتوانی را، که جامعه کنونی ایران بدان مبتلاست، حاصل تصمیمات آنها می‌داند. کاربرد واژگان منفی (اجنبیان/ چپاول/ دزد/ جانی/ راهزن/ قلدر) خطاب به حکومت خان و خانزادگی است که شاعر بین انتقادات بی‌پروای خود، جمله‌دعایی «شرمت باد» را نیز نثار آنها می‌کند.

۳- ۳ محکوم کردن عدم اتحاد و یکپارچگی

فلسطین از جمله کشورهایی است که اقوام مختلفی را در خود جای داده است. مورخان

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

اثبات کرده‌اند که مسلمانان، یهودیان و مسیحیان این کشور، سالیان متمادی در کنار هم زندگی مسالمت‌آمیز و بدون جنگ و خونریزی داشته‌اند به گونه‌ای که صلح و آرامش در این کشور برقرار، و این تفاهم و دوستی، زبانزد ملل مختلف بوده است؛ اما از اوایل قرن بیستم، که استعمارگران به اهمیت راهبردی خاورمیانه پی بردند، سعی کردند در این منطقه، قدرت دست نشانده‌ای به وجود آورند تا از طریق این قدرت به مطامع خود برسند؛ از این رو تصمیم گرفتند در بیت‌المقدس، که قلب جهان اسلام و سرزمین پیامبران الهی بود، کشوری غیر اسلامی با نژاد و دین دیگر ایجاد کنند تا به این طریق از گسترش مسلمانان جلوگیری کنند و نیز بر منطقه خاورمیانه سیطره یابند. عبدالکریم الکریمی در راستای ایمانی که به وحدت کلمه و اتحاد میان فلسطینیان داشت، مظاهر هر گونه اختلاف و عدم یکپارچگی ملت را محکوم می‌کرد؛ آنجا که می‌گفت:

و تَقُولُونَ دَوْلَةً و نَرَاكُمْ دَوْلًا كُلُّ دَوْلَةٍ بَكِيَانٍ
و تَقُولُونَ وَحْدَةً وَلِيدَكُمْ كُلُّ جُزْءٍ مَجْزَأٌ لَكُمَانٍ
ثُمَّ حُرِيَّةٌ تَقُولُونَ لِلنَّاسِ و مَا فِيكُمْ سَوَى سِجَانٍ
و تَقُولُونَ نَحْنُ نَحْكُمُ بِاسْمِ الشَّعْبِ أَسْتَغْفِرُ الْعَظِيمَ الشَّانِ
(الکریمی، ۱۹۸۹: ۳۰۹)

ترجمه: می‌گویید یک دولت؛ در حالی که شما چندین دولت هستید. شما از وحدت دم می‌زنید در حالی که شما هشت تکه پاره هستید. شما از آزادی دم می‌زنید در حالی که بین شما فقط زندانی است. می‌گویید ما به اسم ملت حکومت می‌کنیم. از خداوند بزرگ بلندمرتبه آمرزش می‌خواهم.

همان‌گونه که در این ابیات مشخص است، شاعر از واژگان «دولة/ وحده/ حرية» برای نشان دادن اتحاد و همبستگی میان هموطنان خود بهره برده است. اگر به ابیات زیر نیک بنگریم، متوجه خواهیم شد چهار مصراع نخست در یک جبهه و چهار مصراع بعدی در جبهه مقابل قرار دارد. این آرایش تاکتیکی از سوی شاعر نشان از توجه به ساختار ابیات در کنار مضمون است. الکریمی در چهار مصراع نخست از وحدت و اتحاد سخن می‌گوید و در مصراعهای روبه‌رو از جدایی‌پذیری که جامعه بدان مبتلاست، دل‌آزرده و رنجور شده است.

وجود مردمی که اشغال را قضا و قدر الهی می‌دانند و افرادی که در برابر دریافت حق زندگی در برابر سکوت، حاکمیت یهود را در سرزمینهای اشغالی پذیرفته‌اند،

بخشی از اشعار اعتراضی عبدالکریم الکریمی را به خود اختصاص داده است. در اثنای مقاومت مردم فلسطین و ایثار و فداکاریهای آنان، گاه اتفاق می‌افتد که برخی از مسئولان و حکام به مقاومت خیانت می‌کنند و خواسته یا ناخواسته با دشمن، همدستان و همفکر می‌شوند. تبلیغ سوء علیه مقاومت و انتفاضه، پراکندگی و نفاق و تفرقه‌افکنی بین صفوف مبارزان، اظهار یأس و ناامیدی از مصداقهای برجسته این خیانت به شمار می‌آید. وی نسبت به مسببان اصلی از دست رفتن و نابودی میهن خشم می‌گیرد و چنین می‌گوید:

یا فلسطینُ کَیفَ أَهْتَفُ وِ الْقَلْبُ یُنَادِی وِ لَا یُلاقِی مُجِیبا
مَنْ یُلَبِّی الدَّاءَ یَطْلُبُ نَاراً وِ دِماً ضائعاً وِ حَقّاً سَلِیاً
أَ مَلُوکُ؟ وِ هُمْ إِذَا نُسِبَ الْعَارُ إِلَیْهِمْ، أَبِی انْتِساباً مَعِیاً
أَ رِجَالُ؟ أَینَ الرُّجُولَةُ لَمَّا زَحَفُوا یَلْتُمُونَ تِلْکَ الدُّرُوبَا؟
أَیْهَا النَّاسِجُونَ أَلَامَ شَعْبٍ کَیفَ تَجَلَوْنَهَا رِداءً قَشِیبا
(الکریمی، ۱۹۸۹: ۲۵۲)

ترجمه: ای فلسطین، چگونه فریاد بزنم در حالی که قلب ندا می‌دهد و کسی پاسخ نمی‌دهد. چه کسی ندا را جواب می‌دهد در حالی که به دنبال آتش و خون تباه شده و حق گرفته‌شده‌ای است. آیا پادشاهان؟ در حالی که اگر زشتی‌ای به آنان نسبت داده شود از این انتساب معیوب ابا می‌کنند. آیا مردانی هستند؟ مردانگی کجاست آن گاه که سینه خیز رفتند تا بر آن راه‌ها بوسه زنند؟ ای کسانی که دردهای ملت را می‌بافید، چگونه آن را پیراهنی زیبا و خوش‌نقش جلوه می‌دهید؟ عبدالکریم الکریمی، راز این اتحاد و یکدلی را در تاریخ فلسطین جستجو می‌کند. وی به تاریخ فلسطین مقدس افتخار می‌کند که هرگز در برابر متجاوزان تسلیم نشده است:

فَلَسْطِینُ یا حُلَمَ الثَّائِرِینَ فَلَسْطِینُ یا وَطَنَ الْخَالِدِینَ
أَطْلَى عَلَی أَفْقِ الْأَرْجَوانِ مُعَطَّرَةً بِشَذَى الدَّارَعِینَ
وِ سِیرِی عَلَی رَبَّواتِ الزَّمانِ مُجَنَّحَةً بِجِهادِ فَلَسْطِینَ
(همان: ۱۱)

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

ترجمه: فلسطین، ای آرزوی شورشگران، فلسطین، ای وطن انسانهای جاوید. به افق سرخی که با بوی خوش زره‌داران معطر است، خیره شو و روی تپه‌های زمانه در حالی که پر و بالت از جهاد فلسطین است، حرکت کن.

همان‌گونه که در این ابیات نمایان است، شاعر وطنش فلسطین را آرمانشهر بسیاری از مردمان جهان می‌داند و با بیان عباراتی همچون «حُلْمُ الثَّائِرِينَ / وطنَ الخالدین» بر ویژگیهای مثبت سرزمینش تأکید می‌کند. هم‌چنین شاعر با مقدم کردن واژه «فلسطین» بر جمله منادی (یا حُلْمُ الثَّائِرِينَ / یا وطنَ الخالدین) بر نقش محوری (فقط فلسطین) تأکید می‌کند. شاعر در ادامه شاعر تصویری خیال انگیز از فلسطین ارائه می‌کند تا روح مخاطب خویش را در آن فضا به پرواز درآورد.

وی در جایی دیگر، ملت و سرزمین فلسطین را بسان یک چیز به هم بافته توصیف می‌کند که در هم ذوب شده‌اند به گونه‌ای که نمی‌توان آنها را از هم جدا کرد:

نَحْنُ فِلَسْطِینُ و فینا نَمَتْ عَبَرُ الزَّمانِ الشَّامُ و الْأردُنُ
کُرومُها نَحْنُ و زیتونُها نَحْنُ رَبَّاهَا الخُضْرُ و الْأَعْنُ
نَحْنُ فِلَسْطِینُ و تاریخُها فِیه سَنَّا ثَوْرَتَنَا یَکْمُنُ

(همان: ۳۶۳)

ترجمه: ما فلسطین هستیم و در ما در طول زمان، شام و اردن رشد پیدا کرده است. درختان انگور و زیتون و تپه‌های سرسبز و چشمه‌های آن، ما هستیم. ما فلسطین و تاریخ آن هستیم و برق انقلاب ما در آن نهفته است.

از سوی دیگر، چون متفکران عصر بیداری در مبارزات ضد استعماری و استبدادی خود، شاهد نابودی ملتی بودند و زوال با عظمت آن را در عرصه تاخت و تاز استعمارگران به چشم خود می‌دیدند برای برانگیختن احساسات مردم علیه بیگانگان و استعمار سعی می‌کردند، عظمت و شکوه گذشته ایران را دستمایه قرار دهند (آجودانی، ۱۳۸۲: ۱۷۰). در این میان، عارف نیز با آگاهی از اهمیت اسطوره و تاریخ در بیداری ملی و نقش گذشته در شکل دادن هویت و شخصیت کنونی ملت، باور دارد که بیخبری مردم از تاریخ کشور به منزله نفی هویت ملت و کشور است. عارف گذشته پرافتخار وطن را این گونه بیان می‌کند:

عارف از دیدن الوند و دماوند چرا یاد از سطوت سیروس و فریدون نکند

(قزوینی، ۱۳۹۰: ۲۰۳)

در جای دیگر می‌گوید:

کو سران ایران، دلاوران ایران؟ چه شد که یک نفر مرد نماند از بهادران ایران
کجاست کیقباد و جم خجسته اردشیر کو؟ شهان تاجبخش و خسروان باجگیر کو؟
کجاست گیو پهلوان، کجاست گیو پهلوان و رستم دلیر کو، رستم دلیر کو؟
(همان: ۴۰۸)

عارف اختلافات مذهبی مسلمانان را آماج حمله خود قرار می‌دهد و نفاق و دوگانگی را پوچ و بی‌اساس می‌داند و معتقد است که همه کشورهای اسلامی باید به خاطر دین اسلام با هم متحد شوند تا بتوانند در برابر بیگانگان مقاومت کنند؛ هم‌چنین بیان می‌کند که پیشرفت بیگانگان و کُفّار، نتیجه نفاق ما مسلمانان است:

کفر و دین به هم در مقاتله است پیشرفت کفر در نفاق ماست
کعبه یک، خدا یک، کتاب یک این همه دوئیت کجا رواست؟
بگذار از عناد، باید اینکه داد دست اتحاد کز لحد برون (خدا) دست مصطفی است
(همان: ۱۲۸)

عارف در این ابیات بر مسئله مهم اتحاد و همبستگی میان مسلمانان و بویژه هموطنانش تأکید می‌کند و در این بین از نقشه‌های شوم دشمنان (نفاق) پرده برمی‌دارد و در ادامه به اشتراکات مسلمانان اعم از شیعه یا سنی اشاره می‌کند؛ بدین صورت عارف در تلاش برای ایجاد وحدت و اتحاد میان مسلمانان، مصلحی اجتماعی و دینی به‌شمار می‌آید.

۴-۳ اعتراض علیه مزدوران و وطن‌فروشان

عبدالکریم الکریمی از مردم فلسطین می‌خواهد تا زمام مسئولیت را بر عهده بگیرند و آن را در اختیار کسانی قرار ندهند که همدست بریتانیا هستند. ملت فلسطین کسانی نیستند که بخواهند زمام کشورشان را در اختیار بیگانگان قرار دهند:

يَا أَيُّهَا الشَّعْبُ النَّبِيلُ أُمْنَتَ مَنْ شَرُّ الْعَثَارِ
قَرَّرُ مَصِيرَكَ أَنْتَ لَا مَنْ يَبْصُمُونَ عَلَى الْقَرَارِ
(الکریمی، ۱۹۸۹: ۴۹)

ترجمه: ای ملت شرافتمند از شر لغزشها در امان باشی. / خودت سرنوشتت را تعیین کن نه کسانی که قراردادهای را مهر می‌زنند.
شاعر به نویسندگان مزدوری حمله می‌کند که خود را به استعمارگران می‌فروشند. وی

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

وجود آنها را بین ملت شورشگر تحمل نمی‌کند و این گونه می‌شورد:

هَذِهِ الْحُرِّيَّةُ الْحَمْرَاءُ مَا عَرَفْتُ إِلَّا فَلَسْطِينَ مَرَا حاً
وَ تَقَلُّنَا عَلَى نِيرَانِهَا وَ صَهْرُنَا قُلُوباً وَ صَفَا حاً
كَيْفَ يَمْشِي الْقَلَمُ الْمَاجُورُ فِي سَاحَةِ تَجْتَاحُهَا النَّارُ اجْتِيَا حاً
(همان: ۲۲۸)

ترجمه: این آزادی سرخ را فقط فلسطین با شادی شناخته است. ما روی آتشیهای آن زیر و رو شدیم و قلبها و چهره‌های خود را ذوب کردیم. چگونه قلم مزدور در میدانی راه می‌رود که آتش آن را درمی‌نوردد؟

شاعر در این ابیات از رفتارهای دغلکارانه وطن فروشان داخلی خسته و ملول است. هر ملت زمانی به موفقیت و سربلندی دست می‌یابد که یکدل و منسجم در راستای یک هدف تلاش کند. آتشی که اکنون در جهان عرب و بویژه در فلسطین مشاهده می‌شود، حاصل مزدورانی است که دائم در حال تغییر رنگ هستند.

عارف نیز در آغاز مشروطیت با آگاهی از اوضاع اجتماعی کشور در اشعار خویش، گاه در آشکارکردن خیانتکاری و بیگانه‌پرستی و وطن‌فروشی سران مملکت سعی، و ملت را وادار می‌کرد که بر ضد آنان قیام کنند و حق خویش را بستانند. خیانتکاران و وطن‌فروشان مخاطب عارف، شاهان قاجار، وزیران، وکلای مجلس و ... بودند؛ مانند غزل «پارتی زلف»:

۱۴۹

دارم امید، شود دار مجازات، به پا خائن آن روز به دار است، تماشا دارد

عارف از اینکه می‌بیند کشورش دستخوش اغراض دزدهای خانگی و خیانتکاران ملت شده است، سخت رنج می‌برد. او معتقد است که عقب‌ماندگی کشور و ویرانی آن، نتیجه ناسالم بودن صاحب‌منصبان مملکت است:

بگو به هیأت کابینه سر زلفش که زلف پریشان ما ز دست شماست
چه شد که مجلس شورا نمی‌کند معلوم که خانه، غیر است یا که خانه ماست
خراب مملکت از دست دزد خانگی است ز دست غیر چه نالیم، هر چه هست از ماست

(قزوینی، ۱۳۹۰: ۹۳)

او در شعر «بی هنری و تن آسایی»، وطن‌فروشان و مزدوران کشور را افرادی گرگ صفت می‌داند که به جای دادخواهی و آبادانی کشور، مشغول غارتگری و فروش ملت و کشور هستند:

به هیچ مملکت و ملک این نبوده و نیست به دست گرگ شبانی رها کند گله را
مـراسـت رأی کز این بعد انتخاب کنند وکیل، خولی و شمر و سنان و حرمله را
(همان: ۹۲)

همان‌طور که این در ابیات مشاهده می‌شود شاعر با دل آکنده از غم و اندوه، خطاب به مسئولان مملکت خود می‌تازد. عارف سرزمینی را که دو دستی تقدیم مزدوران شده است با فراخوانی شخصیت‌های میراثی (خولی/ شمر/ سنان/ حرمله) وطن‌فروشان را به این شخصیت‌های منفی در حادثه کربلا تشبیه می‌نماید تا بدین‌وسیله اعتراض خود را به وضعیت موجود بیان دارد.

نتیجه‌گیری

عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی هر دو از پیشگامان ادبیات اعتراض در شعر عربی و فارسی هستند. برخی درونمایه‌های اعتراضی مشترک در اشعار این دو شاعر عبارت است از: اعتراض علیه استعمارگران و حاکمان و عدم اتحاد مردم و اعتراض علیه وطن‌فروشان و مزدوران. هر دو شاعر از زبانی ساده و بی‌تکلف و به دور از تعقید بهره برده‌اند به گونه‌ای که گاه شعرشان به خطابه و شعار نزدیک شده است. شعارزدگی از جمله مهم‌ترین آسیب‌ها و آفتهای شعر اعتراض است. این امر گاه حال و هوای شعری را از اشعارشان گرفته و شعرشان را تا حد بیانیه‌های سیاسی تنزل داده است. هر دو شاعر با احساسی عمیق به وطن و سرزمین مادری خود، که زیر بار هجوم دشمن در حال ویران شدن است، عشق می‌ورزند. تصاویری که هر دو شاعر از وطن ارائه می‌کنند، نشانگر عمق مهر ایشان به میهن است؛ میهنی که شاعران همواره امیدوارند روزی آبادانی و آزادی خود را بازیابد. زبان انتقاد عارف از شاهان و حاکمان زمان خود صریح‌تر و جدی‌تر از زبان عبدالکریم است و بدین ترتیب در پیشبرد اهداف سیاسی- اجتماعی جامعه نقش بسزایی ایفا می‌کند.

فهرست منابع

- آجودانی، ماشاءالله؛ (۱۳۸۲) **یا مرگ یا تجدد**؛ (دفتری در شعر و ادب مشروطه)، تهران: اختران.
- بیلتو، غاده أحمد؛ (۱۹۷۸) **أبوسلمی، حیاته وشعره**؛ دمشق: المركز القومي للدراسات والتوثیق.

_____ واکاوی بنمایه‌های همگون ادبیاتِ اعتراض در دیوان اشعار عبدالکریم الکریمی و عارف قزوینی

پرنیان، موسی و دارایی حدیث؛ (۱۳۹۶) «مقایسه مضامین اعتراض در اشعار سیاسی و اجتماعی امل دنقل و فرخی یزدی»؛ تهران: مجله زبان و ادبیات عربی، ش ۱۶، ص ۲۷-۵۸.
پشتدار، علی محمد؛ (۱۳۸۹) «چشم انداز آزادی و ادب اعتراض در شعر فارسی»؛ دو فصلنامه علوم ادبی. س سوم، ش پنجم، ص ۱۵۳-۱۶۲.

پورممتاز، علیرضا؛ (۱۳۷۲) فرهنگ جامع چاپ و نشر؛ تهران: مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی.
جمال‌الدین، محمدسعید؛ (۱۳۸۶) ادبیات تطبیقی پژوهشی در ادبیات عربی و فارسی؛ ترجمه سعید حسام‌پور و حسین کیانی، شیراز: دانشگاه شیراز.

داوری، پریسا و ابوترابی، علی؛ (۱۳۹۶) «استعمارستیزی در اشعار عارف قزوینی»؛ فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، س دوازدهم، ش ۴۷، ص ۲۹-۵۸.

درویش، محمود؛ (۱۹۷۱) شیء عن الوطن؛ بیروت: دارالعودة، الطبعة الأولى.
رحیمی، ناصر؛ (۱۳۹۲) وطن در شعر عارف قزوینی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، سمنان: دانشگاه سمنان.

سپانلو، محمدعلی؛ (۱۳۶۹) چهار شاعر آزادی؛ تهران: نگاه.
صبور، داریوش؛ (۱۳۸۲) بر بی کران بی کران؛ چ دوم، تهران: سخن.
صدقیان زاده، قاسم؛ (۱۳۹۰) «بررسی مؤلفه های پایداری در شعر دفاع مقدس با تکیه بر شعر قیصر امین پور و سلمان هراتی»؛ استاد راهنما دکتر احمد امیری خراسانی. دانشگاه شهید باهنر کرمان.

طلاس، عماد مصطفی؛ (۱۹۸۵) شاعر و قصیده؛ دمشق: طلاس للدراسات و النشر و الترجمة، الطبعة الثانية.

عطوات، محمد عبدالله؛ (۱۹۹۸) الإتجاهات الوطنية في الشعر الفلسطيني المعاصر من ۱۹۱۸ إلى ۱۹۶۸؛ بیروت: دارالآفاق الجديدة.

فاتحی‌نژاد، عنایت‌الله و مجاهد، مختار؛ (۱۳۹۴) «بررسی مضمون کودک در شعر عبدالکریم الکریمی»؛ فصلنامه مطالعات نقد ادبی، ش ۴۰، ص ۲۵-۴۹.

الفار، مصطفی محمد؛ (۱۹۸۵) الشاعر عبدالکریم الکریمی، أديباً وإنساناً؛ بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.

العودات، یعقوب؛ (۱۹۸۷) من أعلام الفكر والأدب في فلسطين؛ عمان: جمعية عمال المطابع التعاونية، الطبعة الثانية.

قزوینی، عارف؛ (۱۳۹۰) دیوان مجموعه آثار؛ تدوین: محمدعلی سپانلو و مهدی اخوت، تهران: نگاه.

الکرمی، عبدالکریم؛ (۱۹۷۳) الشيخ سعيد الکرمی، سيرته العلمیة والسیاسیة؛ دمشق: المطبعة التعاونیة.

الکرمی، عبدالکریم؛ (۱۹۸۹) دیوان أبی سلمی؛ بیروت: دارالعودة.

ملکزاده، مهدی؛ (۱۳۸۳) تاریخ انقلاب مشروطیت ایران؛ تهران: سخن.

نورمحمدی، مهدی؛ (۱۳۷۸) عارف نغمه سرای ملی ایران؛ تهران: عبیدزاکانی.

یعقوب، امیل بدیع؛ (۲۰۰۴) معجم الشعراء منذ بدء عصر النهضة؛ بیروت: دارصادر، الطبعة الأولى.

